О.М.Дзюба

МОНАСТИРСЬКІ БІБЛІОТЕКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XYIII СТ.

Незважаючи на типологічну єдність культурного процесу на всіх українських землях, які продовжували перебувати в складі різних держав, Лівобережна Україна займала особливе місце завдяки своєму, хай і обмеженому, автономному статусу в складі Російської держави, а також діяльності Києво-Могилянської академії як національної загальноосвітньої школи. Академія виникла в складні часи конфесійної боротьби, коли культура була тісно пов'язана з релігійними та національно-визвольними питаннями. Фундатор академії Петро Могила бачив її не лише вищою школою європейського рівня, а й центром духовного життя, де основними були релігійні та церковні проблеми. Після остаточного входження Лівобережної України до складу Російської держави, коли боротьба проти уніатства втратила актуальність, взаємозв'язок академії з православною церквою тривав. Хоча академія давала світську освіту, вона діяла під протекторатом київських митрополитів, і професорами її були переважно ченці. Внаслідок втрати автономного гетьманського устрою, уніфікаційної політики російського самодержавства, незацікавленого в самобутньому культурному розвитку своїх провінцій, внаслідок русифікації козацької старшини Києво-Могилянська академія не змогла еволюціонувати у типовий для нового часу університет, а залежність від церкви зумовила перетворення академії в духовний заклад.

За спрямованістю Києво-Могилянська академія була гуманітарною вищою школою, де вивчалися мови - церковнослов'янська, грецька, польська, а особливо латинська, якою далі, після граматичних класів, читалися курси поетики, риторики, філософії та богослов'я. Значна увага надавалася загальноосвітнім дисциплінам, музиці, живопису. Від змісту академічних курсів багато в чому залежав рівень і характер української культури другої половини XYII - XYIII ст. В академії одержали освіту чи не всі культурні, освітні, церковні діячі Лівобережної України. Там формувався їхній світогляд та естетичні уподобання, інтерес до читання і збирання книг. Незалежно від своєї професійної діяльності всі вони були людьми однієї, так би мовити, корпорації. Вихованців академії - вчителів, лікарів, гетьманських канцеляристів чи російських чиновників, єпископів, архімандритів, священиків, ченців єднала здобута в цьому закладі освіченість. Вона зумовлювала культурну єдність різних верств суспільства, що простежується на репертуарі бібліотечних зібрань: чи то приватних, чи монастирських та кафедральних, чи навчальних закладів — академії, колегіумів.

Ректори академії ставали митрополитами, єпископами чи архімандритами великих монастирів. Вони мали власні бібліотеки, які заповідали монастирям, навчальним закладам, а при відсутності заповіту книги лишалися там, де служили чи доживали віку їхні власники. Безперечно , що особистість власника впливала на формування книгозбірень. Аналізуючи склад монастирських бібліотек Лівобережної України у XYIII ст., необхідно враховувати, що не всі вони були такими репрезентативними, як у Києво-Печерському, Межигірському, Видубицькому, Михайлівському Золотоверхому, чернігівському Троїце-Іллїнському монастирях. До того ж, не всі описи бібліотек збереглися.

Книгозбірня Києво-Печерського монастиря

© Дзюба Олена Михайлівна, Київ, 1994

сформувалася протягом XYII ст. як з друкованих, так і рукописних книг церковнослов'янською, грецькою і польською мовами. Тут залишилась частина зібрання Петра Могили, яке він заповідав новоутвореному колегіуму. Під час пожежі 1718 р. бібліотека майже повністю згоріла[1] й заново почала складатися вже в XYIII ст. За описом 1805 р., в ній нараховувалося близько 700 назв книг церковнослов'янською, латинською, російською, польською, частково грецькою мовами.

Збереглося кілька описів бібліотеки Межигірського монастиря (1768, 1777, 1798 рр.). За останнім описом[2], коли монастир було ліквідовано і багато книг пропало, згадується 368 друкованих книг, більшість яких написано латинською та польською мовами. За описом 1769 р., у кафедральній Софіївській бібліотеці було 826 книг[3] (також в основному латинською та польською мовами). За описом Михайлівського Золотоверхого монастиря 1808 р., бібліотека його мала більше тисячі книг, де переважала література церковнослов'янською та російською мовами, багато було книг латинською та польською[4], серед них 148 рукописних (половина - латинню). На початок XIX ст. у бібліотеці, за словами митрополита Євгенія, було близько тисячі книг церковнослов'янською, російською, латинською, польською, грецькою мовами як друкованих, так і рукописних[5] (йшлося про книги церковнослов'янською та латинською мовами, видані в Україні). Збереглися описи власних бібліотек деяких митрополитів (Арсенія Могилянського), чернігівських єпископів Кирила, Феофіла, новгород-сіверського Іларіона, архімандрита Микільського Пустинного монастиря колишнього ректора Києво- Могилянської академії Христофора Чарнуцького, архімандритів Троїце-Ільїнського та Видубицького монастирів Паїсія Яновського і Сильвестра Ляскоронського.

Значну частину монастирських книгозбірень становила друкована й рукописна церковнослужебна та богословська літератури: Біблія, Євангеліє, Часослови, Псалтирі, Мінеї, Октоїхи, Тріоді, Ірмологіони, патерики, видані Львівською братською, Києво-Печерською, Троїце-Ільїнською друкарнями. Були острозькі, віленські, московські видання. Зберігалася і так звана патристична література - твори Василія Великого, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Єфрема Сіріна, Афанасія Великого та ін. Цим репертуаром обмежувалася більшість монастирів. У великих монастирських зібраннях широко представлена українська проповідницька, віршова та полемічна літератури другої половини XYII - поч. XYIII ст. Це твори Іоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Димитрія Ростовського, Іоанна Максимовича, Феофана Прокоповича. Незважаючи на проголошувану з усіх церковних амвонів анафему Івану Мазепі, в Софіївській кафедральній бібліотеці зберігався присвячений йому панегірик Стефана Яворського[6] (Чернігів, 1689). За указом Петра I (1720), друкарням Лівобережної України дозволялося випускати церковнослужебну й богословську літератури за обов'язкової уніфікації текстів з російськими синодальними виданнями. Це звузило репертуар книг, які виходили в Києво-Печерському та Троїце-Ільїнському монастирях, а також позначилося на їх мові, оскільки друкування велося церковнослов'янською мовою. Світське друкування гражданським шрифтом поширюється на Лівобережжі лише з кінця XYIII ст. Тому не дивно, що і в монастирських, і у власних зібраннях так багато книг, виданих «гражданкою» в Москві та Петербурзі. Це граматики, лексикони, атласи, історичні та географічні праці, перекладна література, а особливо твори французьких філософів-просвітителів. Так, «Монтаниевы опыты» були в бібліотеках чернігівських єпископів Кирила та Феофіла[7], а «Французкая нынешнего времени философия» - у новгород-сіверського єпископа Іларіона[8]. Знаходилися в бібліотеках переклади праць німецьких філософів Х.Вольфа та Х.Баумейстера, за якими з середини XYIII ст. читали філософію в Києво-Могилянській академії, а також російські періодичні видання (Арсеній Могилянський мав комплект «Санкт-Петербургских ведомостей» за 16 років та академічні «Ежемесячные сочинения» за 5 років)[9].

Другу частину книгозбірень складали видання латинською, меншою мірою - польською, а також грецькою та іншими мовами. Цей різноманітний за змістом (святе письмо, твори отців церкви, класична література, філософія, теологія) корпус

книг представлено чи не всіма європейськими видавництвами, але найбільше - німецькими, що є свідченням розвинутих українсько-німецьких науково-освітніх взаємин XYIII ст. У монастирських бібліотеках були латиномовні видання Гомера, Овідія, Вергілія, Цицерона, Цезаря, Валерія Максима, Квінта Курція, Светонія та ін., і обов'язково - праці Арістотеля, на філософській системі якого грунтувалися академічні курси, а також - Еразма Роттердамського та Меланхтона, які представляли філософію Відродження та Реформації. Особливою популярністю користувалися дослідження німецького вченого Самуїла Пуфендорфа (XYII ст.), одного із фундаторів правничої школи природнього права, яке потім розвинули французькі просвітителі XYIII ст. Його юридичні трактати та «Введение в европейскую историю» в перекладі Гавриїла Бужинського (Санкт - Петербург, 1718) були в усіх великих книгозбірнях. Самуїла Пуфендорфа читав і цитував козацький літописець Самуїл Величко, могли читати студенти академіц та колегіумів, ченці. Були представлені й інші теоретики природнього права - Гуго Гроцій, Томаз Гобс. На цьому масиві класичної, філософської та юридичної літератури писалися академічні курси поетики, риторики, філософії, через них українська література засвоювала античну спадщину, європейську культуру Відродження, Реформації.

Склад книг монастирських бібліотек відбиває інтерес та добре знайомство українського народу з католицьким та протестантським віровченням, хоча на академію покладалися завдання захисту православ'я, а також підготовки освічених людей для практичної церковної діяльності богословів, які могли б здійснити систематизацію православного вчення. Були в бібліотеках латиномовні та польськомовні видання Біблії, твори отців церкви, зокрема шанованого католицькою церквою Августина, праці основного теоретика католицької теологічної доктрини Фоми Аквінського. Але особливо цікавилися в Україні так званим німецьким пієтизмом, який репрезентував ранньопросвітницьку ідеологію з її раціоналізмом, філологічною критикою святого письма, намаганням відокремити філософію від теології, секуляризувати церкву, визнанням співвідношення «віри й розуму». Німецький пієтизм розвивався в межах протестантизму, і хоча києво- могилянські вихованці не були відвертими його прихильниками, їх приваблювали саме ранньопросвітницькі ідеї пієтизму, зокрема ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти та знань. З ідеологами німецьких пієтистів Й. Будде та А. Франке був добре знайомий Феофан Прокопович, завдяки йому їхні праці стали відомі в Україні. Популяризації ідей пієтизму сприяв Симон Тодорський, який після Києво-Могилянської академії завершував освіту в Галльському університеті, провідному осередку цієї ідеологічної течії. Він переклав слов'янською мовою (з багатьма українізмами) працю протестантського догматика Й. Арндта (XYII ст.) «Про справжнє християнство» (видана в чотирьох книгах в Галле 1735 р.). Повернувшись до Києва в 1738 р., Симон Тодорський викладав у академії давньоєврейську, давньогрецьку та німецьку мови. Коли в 1743 р. вийшов указ конфіскувати всі книги Й. Арндта, як «противних православ'ю», то найбільше примірників згадуваного галльського видання було у відомстві Києво-Печерської лаври. Архімандрит Тимофій надіслав до Синоду п'ять книг[10]. Але в бібліотеках, як правило, залишалися латиномовні видання праць Й. Арндта.

У всіх великих монастирських та в Софіївській митрополичій бібліотеках, у багатьох власних зібраннях були філософські та теологічні праці Й. Будде: «Теологічні тези про атеїзм та віру», «Історико-теологічний вступ», «Хрестоматія з історії філософії», «Теологія догматика» тощо, видані латинською мовою у Єні, Галле, Лейпцигу. Твори Й. Будде читав і перекладав Я. Маркович, про що писав у щоденнику[11]. З праць відомого знавця давньогрецької та давньоєврейської мов Міхаеліса були представлені його граматики, видання свя-

Вихованців Києво-Могилянської академії приваблювали німецькі містики, зокрема Й. Герхард (XYII ст.). Його праця у перекладі під назвою «Богомисліє» двічі видавалася Іоанном Максимовичем у Чернігові (1710, 1711).

Зі зміною політичної ситуації на Лівобережній Україні у XYIII ст. українсько - польські культурні взаємини вже не мають такого, як колись, всеo-

хоплюючого характеру. Продовжують побутувати польські видання проповідницької літератури, житія святих, церковнослужебної літератури. Добре представлена польська історіографія — «Хроніками» Длугоша, Кромера, Стрийковського, Меховського, Бельського, Гваніні.

Поряд з друкованими книгами у монастирських зібраннях було чимало рукописних. Переважала церковнослужебна та богословська літератури, хоча рукописна книга XYIII ст. була більш світською. У монастирських та кафедральних бібліотеках нагромаджувалися рукописні книги, очевидно, академічні курси з поетики, риторики, філософії та богослов'я. Серед книг колишнього ректора Києво-Могилянської академії, а потім архімандрита Микільського Пустинного монастиря Христофора Чарнуцького, які він у 1720 р. заповідав «на погорілую Києво-Печерську бібліотеку», було шість рукописних книг латинською мовою з теології, дев'ять - з філософії, дев'ять - з поетики та риторики[12]. В описі книг архімандрита Видубицького монастиря Сильвестра Ляскоронського (у минулому ректора академії) згадуються рукописні логіка, риторика й філософія[13]. Хоча літописна традиція у XYIII ст. перейшла від монастирів до козацької старшини, проте в монастирях продовжувалося власне монастирське літописання, а також переписувалися літописи. В бібліотеці митрополита Арсенія Могилянського були рукописні «Літописець Російський», «Літопис келейний» Димитрія Ростовського та «Літопис преподобного Нестора Печерського»[14]. Серед книг чернігівського єпископа Кирила була «писаная історія козацька» (так інколи називали друкований Синопсис). На прохання відомого поборника автономії Григорія Полетики, Арсеній Могилянський звелів переписати в академії «малоросійський літопис, який в здішній катедральній бібліотеці числиться»[15]. Полетика просив його також розшукати в Межигірському монастирі «давній руський літопис», а в Полтаві — проповіді Димитрія Ростовського. Проте коли Петербурзька Академія наук взялася до видання літописів, і Синод розіслав циркуляр (1778) з вимогою надіслати наявні в монастирських та кафедральних бібліотеках рукописи, що стосуються російської історії, то архімандрит Києво-Печерської лаври Зосим та чернігівський єпископ Феофіл відповіли, що у їхніх бібліотеках таких рукописів немає. Лише київський митрополит Григорій надіслав з кафедральної бібліотеки «Хронику о Білой і Чорной Русі» (втрачений рукопис Синопсису)[16]. У монастирських та кафедральних бібліотеках відкладалися книги за інтересами та уподобаннями архімандритів, митрополитів, єпископів, інтереси й кругозір яких були часто дуже широкі. Вони збирали рукописи віршів, цікавилися правничою, медичною та природничою літературами. У чернігівського єпископа Кирила зберігався рукопис «Права по которим судиться малоросійський народ», а також переклад Статуту Великого князівства Литовського. «Артикули малоросійських прав» були в бібліотеці архімандрита Троїце-Ільїнського монастиря Паїсія Яновського. Тут також представлені книги з мінералогії, медицини, були « мікроскопи «і «глядацькі трубки», багато ікон і два портрети Богдана Хмельницького. Серед книг — «Концерты в нотах первого и второго дискантов и первого баса в трех книгах», рукопис твору С. Дівовича «Разговор Великоросії з Малоросією»[17], де викладені автономістичні прагнення української козацької старшини середини XYIII ст. Про характерні для освічених кіл Лівобережної України XYIII ст. любов до літератури, знання мов, музики свідчить опис небагатьох книг, які залишилися після смерті (1740) ігумена невеликого Троїцького монастиря (поблизу Почепа) Якова Сацького. Це — «ірмологій аркушовий, його трудами писаний, лексикон старий слов'янський, Акафіст писаний віршами, писаная книжка мусики партесної, друкована Псалтир французькою мовою з нотами, книжиця писана віршами і древній Діалог»[18]. А ще по ньому залишилося «ветхоє убогоє одіяніє і простая ветхая постель».

Отже, монастирські бібліотеки, а також власні митрополитів, єпископів, архімандритів відображають рівень та характер не лише освіти, а й української культури XYIII ст. в цілому, яка була гуманітарною за своєю суттю й сформувалася як синтез грекослов'янської та «латинської» культурних традицій. Книжкові зібрання того часу,

незалежно від їх функціонального призначення та власників, дають уявлення про цілісність української культури перехідного періоду — від середньовіччя до нового часу.

[1] Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург), ф. 834, оп.3, спр. 3258. (Далі - РДІА).
[2] Там само, ф. 834, оп.3, спр. 2398, арк. 159 зв. - 171 зв.
[3] Архів Інституту рукопису ЦНБ АН України, ф. І2440.
[4] Там само, 540П/1765, арк 1-30.
[5] *Е.Болховитинов.* Описание Києво-софийского собора и Киевской иерархии -К., 1825.- С.54.
[6] Архів Інституту рукопису ЦНБ АН України, ф. І2440, арк 23 зв.
[7] РДІА, ф. 796, оп. 69, спр. 362, арк. 32.
[8] Там само, оп. 80, спр. 109, арк. 9.
[9] Там само, оп.51, спр. 251, арк. 24-25.
[10] Там само, оп. 24, спр. 186, арк.70 зв., 96 зв.
[11] *Литвинов В.Д.* Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. -К., 1984. -С.135.
[12] РДІА, ф. 796, оп. 7, спр. 236, арк. 6.
[13] Там само, оп. 35, спр. 424, арк. 143 зв.
[14] Там само, оп. 51, спр. 251, арк. 23 зв.
[15] Російська державна Публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів та рідкісної книги, ф.36, спр.1, арк. 82.
[16] РДІА, ф. 796, оп. 59, спр. 436, арк. 130.
[17] Там само, оп. 62, спр. 368, арк. 24.
[18] Там само, оп. 22, спр. 434, арк. 90 зв. - 91.

Л.З.Горпиняк

160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ (ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ)

У 1889 р. «Екатеринославские губернские ведомости» надрукували «Історичну записку про Катеринославські публічні бібліотеки». Це був один з перших матеріалів з історії теперішньої Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки. У 20-х роках нашого століття Є.В. Стебельський підготував до видання «Матеріали до історії бібліотек у Катеринославі з XYIII до початку XX ст». Але рукопис був втрачений.

Пізніше над цією темою працювали пристрасний бібліограф В.В. Пупченко, а також Є.К. Дробишевська, Л.М. Туманова, О.І. Панькова.

Ретельну дослідницьку роботу в період підготовки до 160-річного ювілею бібліотеки провела головний бібліотекар Т.Г.Шекшуєва. Їй удалося виявити першоджерела історії книгозбірні (промова на відкритті її першого бібліотекаря Г.П.Герценвіца, перший статут і Правила користування, звіти - всього більше 100 документів), відновити хронологію подій.

Розвиток міжнародних відносин, промисловості й торгівлі на початку XX ст. потребував піднесення рівня освіти, науки, культури. Цьому підпорядкований циркуляр 1830 р. про створення в губернських містах публічних бібліотек. Однією з них і була Катеринославська публічна бібліотека.

Відкриття її відбулося 9 травня 1834 р. в будинку дворянських зібрань. У ній тоді нараховувалося близько 200 книг і газет. Це - література з історії, Біблія, поетичні збірки, декілька брошур з рекомендаціями по сільському господарству, белетристика. За рік фонд зріс до 800 томів. Титулярний радник В.П. Ващенко та колезький секретар Г.П. Герценвіц два рази на тиждень відкривали бібліотеку для читачів, купували книги, вели облік. Число читачів протягом тривалого часу було незначним, бо навіть у 1865 р. грамотних жителів у Катеринославі нараховувалось усього 30%.

Перший просвітницький крок було зроблено, хоча тривалий період бібліотека і була малодоступною для більшості населення. Не вистачало коштів на її розвиток: існувала вона лише за рахунок добровільних пожертвувань і внесків передплатників.

У 1839 р. сталася пожежа, фонд бібліотеки згорів. Роботу було відновлено лише 8 травня 1843 р. («Екатеринославские губернские ведомости», 1843, №19).

Особливо важкими були 40-60- ті роки. Наслідки холери та неврожаю на Катеринославщині при-

© *Горпиняк Лідія Захарівна, Київ, 1994*